

O'ZBEK TILIDA SO'Z YASALISHINING MORFOLOGIK VA SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

Hamrayeva Munira Rustamovna

Samarqand viloyati, Samarqand shahri 42- maktab ona tili fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada kundalik ishlatadigan so'zlarning esa o'ziga xos yasash usuli bor. O'zbek tilshunosligining so'z yasalishi degan bo'limida aynan so'z yasash usullari o'rganiladi. Mazkur maqola orqali o'zbek tilida so'z yasalishi usullari haqida kengroq bilib olamiz.

Kalit so'zlar: so'z turkumlari, mustaqil so'z turkumlari, yordamchi so'zlar, modal so'zlar, taqlid so'zlar, umdov so'zlar.

So'z yasash yangi ma'noli so'z hosil qilish demakdir. So'z yasalishi lug'aviy ma'noning o'zgarishi asosida vujudga kelib, yasama so'z ko'pincha bir turkumdan boshqa turkumga ko'chadi. Shu ma'noda so'z yasash hodisasi so'zning grammatik jihatidan o'zgartiradigan hodisadir. Masalan, gul so'zi ot turkumiga xosligi uchun otga xos ko'plik qo'shimchasini olib turlanadi: gullar, gullarning, gullarga kabi. Bu so'zga fe'l yasovchi -la qo'shimchasi qo'shilganda hosil bo'lgan so'z ko'plik va kelishik qo'shimchalarini olmaydi, turlanmaydi, balki tuslanadi. Chunki bu holatda so'z grammatik jihatdan o'zgarib, bir kategoriyadan boshqa kategoriyaga o'tadi. Bir turkumdan boshqa turkumga o'tganda so'zlarda hosil bo'ladigan o'zgarishlar kategorial o'zgarishlar deyiladi. Masalan, tasodifan so'zining o'zagi (tasodif) ot, unga yasovchi -an qo'shimchasi qo'shilganda so'z boshqa kategoriyaga ko'chdi, ya'ni kategoriya o'zgaradi. Uzumzor so'zidagi yasovchi -zor qo'shimchasi otdan ot yasagan. Bunda kategoriya o'zgarmagan. So'z yasalishi bilan bog'liq ravishda so'zning lug'aviy va grammatik ma'nolari ham o'zgarishi murnkin. So'z yasash til uchun ijobiy hodisadir. U tilni lug'aviy jihatdan boyituvchi manbalardan biridir. So'z yasash tildagi boshqa sohalar bilan, xususan, lug'at va grammatika bilan uzviy bog'liq. Chunonchi, yasama so'z avval

tilda mavjud bo'lgan lug'aviy vositalardan hosil bo'ladi. Masalan, tilde **kitob**, **chiroy** so'zlari mavjudligi uchun shu so'zlar asosida **kitobxon**, **chiroyli** kabi so'zlar yasalgan. So'z yasalishi asosida so'z ma'nosi o'zgaradi, yangi ma'noli so'z hosil bo'ladi. Bu holat so'z yasalishi bilan leksikologiya orasida uzviy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. Ma'lumki, so'z yasalishida ko'pincha qo'shimchalar ishtirok etadi, yangi yasama bir turkumdan boshqa turkumga ko'chadi. Bu holat so'z yasalishining grammatika bilan ham bog'liqligini ko'rsatadi. So'z yasalishi natijasida so'zning shakli o'zgaradi. Yangi ma'no bilan birgalikda yangi shakl vujudga keladi. So'z yasalishi paytida hosil bo'ladigan shakl bilan so'z o'zgartiruvchi va shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar orqali vujudga keladigan shakl orasida o'xshashlik bor. Shuning uchun so'z yasalishi ham shu turdagi boshqa hodisalar singari morfologiyaning tekshirish obyektidir. Tilda mavjud bo'lgan so'z yoki so'zlar, so'z shakllari negizida ma'lum usullar bilan yangi ma'nodagi so'zlarni hosil qilish so'z yasalishi deyiladi. O'zbek tilida so'z yasalishining affiksatsiya, kompozitsiya, semantik, abbreviatsiya kabi usullari bo'lib, shulardan quyidagi 2 usul asosiy va yetakchi usullar hisoblanadi:

1. **Morfologik (affiksatsiya) usuli.**
2. **Sintaktik (kompozitsiya) usuli.**

O'zak va negizga so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shish bilan yangi so'z yasash **morfologik usul bilan** so'z yasash deyiladi. So'z yasalishida qo'shimchalar ishtirok etganligi uchun bu usul affiksatsiya usuli hisoblanadi. So'z yasovchii qo'shimchalar o'zak: **gulli**, **gulla**, **ishla**, **paxtakor**, shuningdek, negizga: **bilimli**, **hosildorlik**, **chidarnlilik** ham qo'shiladi. So'z yasovchi qo'shimchalar asosan o'zak va negizdan keyin qo'shiladi. O'zakdan oldin qo'shiluvchi old yasamalar o'zbek tili uchun xos emas.

Biroq sifat turkumiga mansub bir qator so'zlarning yasalishida old qo'shimchalar ishtirok etadi. Masalan, **badavlat**, **serhosil**, **nohaq** kabi. Morfologik usulda so'z yasalishdagi muhim shartlardan biri so'z bilan yangi yasama orasida bog'liqlik bo'lishdir.

Masalan, **oshpaz**, **gulzor** so'zlaridagi o'zak va yasovchi qo'shimchalar orqali hosil bo'lgan qismlar: **osh-oshpaz**, **gul-gulzor** ma'no jihatidan bir-biriga bog'liqdir. Morfologik usul bilan so'z yasalishining shakllari ham rang-barang.

Masalan, **paxtakor** so'zida o'zak+qo'shimcha. serdaromad so'zida qo'shimcha. +o'zak, bil-im-li so'zida o'zak+negiz+qo'-shimcha, **nohaqlik** so'zida qo'shimcha+o'zak+qo'shimcha shakllari mavjud. Morfologik usul bilan so'z yasalishi ot. sifat, fe'l va **ravish** turkumlari uchun xos. **Sintaktik usul** bilan so'z yasash ham unumdor usullardan sanaladi. Ikki yoki undan ortiq so'zlarning o'zaro qo'shilishi natijasida so'z yasalishi **sintaktik usul** bilan so'z yasalishi deyiladi. Sintaktik usul bilan **qo'shma va juft so'zlar yasaladi**. O'zbek tilida bulardan tashqari so'z yasalishining yana bir qator usullari mavjud. Chunonchi, bir turkumdagi so'z boshqa turkumga ko'chadi va o'z ma'nosini o'zgartiradi. Masalan, barno (sifat), Barno (ot), **to'xta** (fe'l), **To'xta** (ot). Shuningdek, bir turkumdagi o'zaro so'z o'z ma'nosini o'zgartirishi, boshqa ma'no ifodalashi mumkin. Masalan, uzdi (ipni uzdi), **uzdi** (orani uzdi) **yozdi** (xat), **yozdi** (barg), yetdi (manzilga), **yetdi** (maqsadga). So'z yasalishidagi bu usul **lug'aviy-semantik usul** deyiladi. O'zbek tilida so'z yasalishining yana bir usuli - **abbreviatura usulidir**. Bu usul bilan qisqartma so'zlar hosil bo'ladi: **BMT, MDH, DAN** kabi. Bu usul bilan so'z yasash faqat ot turkumi uchun xosdir. Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, o'zbek tilida so'z yasalish usullarini nafaqat tilshunoslar, balki har bir o'z tilini sevadigan inson yaxshi bilishi zarur. Zero, so'zlarni to'g'ri va o'z o'rnida qo'llashimiz bizni tilimizni qay darajada bilishimizni anglatadigan bir ko'zgidir. Biz ustozlar esa yosh avlodga tilimiz haqida bilim berishdan aslo charchamasligimiz darkor.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. H.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T., 2005
2. B.Mengliyev, O'. Xoliyorov. O'zbek tilidan universal qo'llanma. T., 2007
3. Qilichev E. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Buxoro, 2001
4. S.Rahimov, B.Umurqulov, A.Eshonqulova. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T., 2001
5. S.Rahimov, B.Umurqulov. Hozirgi o'zbek tili. T., 2003.
6. www.ziyo.uz
7. www.uzdenometr.uz